

Inleiding

Volkenrecht van Nu en Straks

Vooraf

De *Handleiding Volkenrecht* is gemaakt voor studenten die een inleidende cursus in het Volkenrecht op bachelorniveau volgen.

Het boek benadert het Volkenrecht vanuit een globaal perspectief. Centraal staat de vraag in welke mate het recht een bijdrage kan leveren tot het oplossen van problemen die zich op wereldvlak stellen.

Het boek bevat enkel primaire bronnen, in de Engelse taal. Inleidingen in het internationaal recht in het Nederlands zijn: A. Nollkaemper (2016), *Kern van het Internationaal Publiekrecht* (Boom), J. Wouters (2017), *Internationaal Recht in Kort Bestek* (Intersentia).

Deze beknopte inleiding geeft een eerste inzicht in de samenhang van de geselecteerde bronnen. Ze geldt ook als leidraad voor het vak Volkenrecht aan de faculteiten Rechten en Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

1. Volkenrecht in Beweging

Het volkenrecht bevindt zich in het vagevuur tussen wat was en wat nog niet is.

Het klassieke volkenrecht regelde enkel de verhoudingen tussen Staten. In 1927 oordeelde het Permanent Hof van Internationale Justitie (de voorganger van het Internationaal Gerechtshof) als volgt in het *Lotus* arrest (PCIJ, *Lotus (France v. Turkey)* (7 september 1927), §44):

International law governs relations between independent States. The rules of law binding upon States therefore emanate from their own free will as expressed in conventions or usages generally accepted as expressing principles of law and established in order to regulate the relations between these co-existing independent communities or with a view to the achievement of common aims. Restrictions upon the independence of States cannot therefore be presumed.

Volgens deze zienswijze is het volkenrecht gebaseerd op de soevereiniteit van Staten. Op het grondgebied van de Staat beslist de regering, die de bevolking ook op het internationale niveau vertegenwoordigt. Een regering kan internationale overeenkomsten sluiten met andere Staten, maar is daartoe niet verplicht. Staten sluiten enkel overeenkomsten als ze dat willen, en enkel met die Staten waarmee overeenstemming kan worden bereikt. De verzameling van alle regels die op deze wijze tot stand komen, noemen we dan het volkenrecht.

Of Staten bereid zijn hun gedrag aan volkenrechtelijke regels te onderwerpen hangt af van hun buitenlands beleid. Bij het maken van die keuze staat het nationale belang voorop. Dat is niet onlogisch: regeringen zijn in de eerste plaats verantwoordelijk aan de eigen bevolking. Toch is elke Staat in een globaliserende wereld in meer of mindere mate afhankelijk van beslissingen van andere Staten. De capaciteit van een Staat om het nationale belang te verdedigen is dus relatief. Ze wordt bepaald door hoe de eigen militaire en economische macht zich verhoudt tot die van andere Staten. Dominante Staten kunnen zich gemakkelijker veroorloven om geen partij te worden bij internationale verdragen, en lopen ook minder schade op wanneer ze aangegane verplichtingen niet naleven.

De wilsautonomie van Staten blijft een belangrijk uitgangspunt in het huidige volkenrecht. Het internationaal recht wordt nog steeds grotendeels door Staten gemaakt. Staten zijn de enige actoren die op alle terreinen van het volkenrecht rechten en plichten *kunnen* hebben, al heeft elke Staat in het verdragenrecht enkel die internationale verplichtingen waarmee hij heeft ingestemd. Een Staat is al evenmin verplicht om de bevoegdheid van een internationale rechter te aanvaarden. Zelfs al heeft een Staat zich internationaal verbonden, dan nog is een aparte instemming vereist om een internationale rechter in staat te stellen om naleving van die verbintenis na te gaan.

Een geheel andere opvatting van het volkenrecht beschouwt dit recht als een instrument om de gemeenschappelijke belangen van de mensheid te vrijwaren. Het klassieke, op Staten toegesneden volkenrecht is daar dan niet meer dan een onderdeel van. Sterker nog: het klassieke volkenrecht is mogelijk een obstakel om tot doeltreffende regelgeving te komen. De kleinste gemeenschappelijke deler van de nationale belangen van Staten volstaat niet om het gemeenschappelijk belang te beschermen. De wilsautonomie van Staten moet wijken om internationaal overeengekomen doelstellingen te bereiken. Bovendien is ook het engagement van andere actoren dan Staten vereist.

‘Gemeenschappelijke belangen’ kunnen op drie verschillende manieren worden uitgelegd:

- Men kan in het begrip een verwijzing zien naar gemeenschappelijke waarden. Er bestaan waarden die eigen zijn aan de mensheid in zijn geheel en die door het internationaal recht moeten worden beschermd. De hele internationale gemeenschap heeft er belang bij dat die waarden worden nageleefd;
- Gemeenschappelijke belangen zijn belangen die als dusdanig worden erkend door de internationale gemeenschap. De erkenning blijkt niet enkel uit verdragen die door talrijke Staten zijn geratificeerd, maar ook standpunten en verklaringen van internationale organisaties, bedrijven en ngo’s;
- In een derde opvatting wordt vertrokken van de vaststelling dat sommige doelstellingen enkel kunnen worden verwezenlijkt door grensoverschrijdende samenwerking van een veelheid van actoren. De opdracht van het internationaal recht en van internationale instellingen is om die samenwerking geleidelijk te organiseren, zelfs al ontbreekt vandaag nog de politieke bereidheid om op te treden.

De drie benaderingen overlappen, maar niet volledig. Alhoewel de bescherming van werelderfgoed niet altijd grensoverschrijdende samenwerking vereist, wordt het toch als een

gemeenschappelijk belang gezien in het relevante verdrag (D7). Al is het wereldwijd vrijmaken van migratie enkel mogelijk mits internationale samenwerking en wordt liberalisering vanuit een perspectief van economische globalisering bepleit, toch wordt de vrijmaking van migratie niet erkend als een juridisch gemeenschappelijk belang.

Tallose opgenomen documenten verwijzen naar gemeenschappelijke belangen, al varieert de terminologie. Enkele voorbeelden:

- Het Handvest van de Verenigde Naties (D2) wil verzekeren dat wapengeweld enkel zal worden gebruikt ‘in het algemeen belang’ (zie preambule);
- De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (D5) is een gemeenschappelijk door alle volkeren en naties te bereiken ideaal, en houdt een opdracht in voor ieder individu en elk orgaan van de gemeenschap (zie preambule);
- Het Raamverdrag inzake Klimaatverandering (D11) vertrekt van het besef dat veranderingen in het klimaat op aarde en de nadelige gevolgen daarvan een gemeenschappelijke zorg voor de mensheid vormen (zie preambule);
- Het Internationaal Strafgerechtshof (D16) is opgericht voor de ernstigste misdaden ‘die de internationale gemeenschap met zorg vervullen’ alsmede in het belang van de huidige en toekomstige generaties (zie preambule);
- De duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (D33) die voor alle landen gelden, weerspiegelen de hedendaagse opvatting van de internationale gemeenschap over het gemeenschappelijk belang.

Samenvattend: de spanning tussen het respecteren van de wilsautonomie van de Staat en de wens om gemeenschappelijke belangen te beschermen loopt als een rode draad door het hedendaagse volkenrecht.

Een bijzonder voorbeeld van die spanning is de discussie over de plaats van mensenrechten in het volkenrecht. Met vallen en opstaan verwerven mensenrechten geleidelijk de rol van grondrechten van de internationale orde. Ze evolueren naar een toetssteen van elke internationale regelgeving, op een wijze die vergelijkbaar is met het functioneren van grondrechten binnen het nationale recht. Klassieke regels van het volkenrecht over de bronnen van het recht (bewijsregels in het gewoonterecht, de geldigheid van voorbehouden bij verdragen), over immuniteiten (van regeringsleiders, van internationale organisaties) staan onder druk vanuit mensenrechtelijk perspectief.

Toch blijft de verhouding tussen internationale politiek en het volkenrecht complex. Het volkenrecht beteugelt het gebruik van macht enigermate – een mooi voorbeeld is het volkenrechtelijke uitgangspunt dat alle Staten juridisch gelijk zijn – , maar is ook zelf het product van internationale onderhandelingen waarin machtsverhoudingen een belangrijke rol spelen. Toen het Internationaal Gerechtshof door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties om advies werd gevraagd over de rechtmatigheid van het gebruik van kernwapens, stond het voor een dilemma. Volgens een realistische benadering kan het internationale recht bijdragen tot een vreedzame regeling van geschillen, voor zover het de steun geniet van de Statengemeenschap, en vooral van Staten die binnen die gemeenschap dominant zijn. In de

VN Veiligheidsraad zijn dat de permanente leden, die allen over kernwapens beschikken, en deze wapens wensen te behouden. In het advies [ICJ: *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* (8 juli 1996)] oordeelde het Hof naar het voorbeeld van Salomon dat het in de huidige stand van het volkenrecht niet tot een definitief oordeel kon komen over de (on-)rechtmatigheid van het gebruik van kernwapens ‘in uitzonderlijke omstandigheden waarbij het voortbestaan van een Staat op het spel staat’. In alle andere omstandigheden, meende het Hof, was het gebruik in elk geval onrechtmatig. In zijn afwijkende mening, bepleitte rechter Weeramantry een idealistisch standpunt:

Thirdly, if legal rules or principles dictate that the nuclear weapon is illegal, the Court will so pronounce, undeterred again by the immense forces ranged on the side of the legality of the weapon. As stated at the very commencement, this last represents my considered view. The forces ranged against the view of illegality are truly colossal. However, collisions with the colossal have not deterred the law on its upward course towards the concept of the rule of law. It has not flinched from the task of imposing constraints upon physical power when legal principle so demands. It has been by a determined stand against forces that seemed colossal or irresistible that the rule of law has been won. Once the Court determines what the law is, and ploughs its furrow in that direction, it cannot pause to look over its shoulder at the immense global forces ranged on either side of the debate.¹

2. Rechtspersonen

Een internationaal rechtspersoon is een drager van internationale rechten en plichten. Hij heeft het vermogen om een vordering in te stellen naar internationaal recht ter vrijwaring van zijn rechten en is volkenrechtelijk aansprakelijk in geval van niet-naleving van zijn verplichtingen.

A1 ICJ: Reparations for Injuries suffered.

2.1. *De Staat*

De Staat beschikt over volkomen internationale rechtspersoonlijkheid: de Staat kan rechten en plichten hebben op het gehele terrein van het volkenrecht.

De soevereine gelijkheid van Staten geldt als uitgangspunt. Staten zijn juridisch gelijk, ongeacht hun militaire of economische macht, of de grootte van hun bevolking of grondgebied. Op het grondgebied oefent de Staat soeverein rechtsmacht uit. Hij geniet van bescherming tegen inmenging door andere Staten.

Op dit uitgangspunt bestaan echter, zoals verder blijkt, uitzonderingen.

¹ Op 7 juli 2017 werd het VN-Verdrag tegen kernwapens aangenomen. Kernwapenstaten ondertekenden het verdrag niet.

a. *Definitie van de Staat*

Een Staat heeft een bevolking (die met de Staat verbonden is door de nationaliteit), een grondgebied, en een regering die daadwerkelijk en effectief gezag uitoefent.

Staten beslissen vrij over de erkenning van nieuwe Staten. Ze laten zich soms eerder door politieke overwegingen dan door de juridische definitie van een Staat leiden.

Het Internationaal Gerechtshof buigt zich geregeld over grensgeschillen.

D1 Montevideo Convention; A26 ICJ: Frontier Dispute (Burkina Faso v. Niger).

b. *Zelfbeschikkingsrecht*

Het zelfbeschikkingsrecht komt in vele verdragen en verklaringen voor:

Alle volken bezitten het zelfbeschikkingsrecht. Uit hoofde van dit recht bepalen zij in alle vrijheid hun politieke status en streven zij vrijelijk hun economische, sociale en culturele ontwikkeling na [art. 1, Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (1966)].

Tijdens de dekolonisatie beriepen de kolonies zich met succes op het zelfbeschikkingsrecht om hun onafhankelijkheid af te dwingen. Eens de onafhankelijkheid verkregen, bood het zelfbeschikkingsrecht de onafhankelijke landen bescherming tegen inmenging van buitenaf.

Na het einde van de koude oorlog laaide de discussie over het zelfbeschikkingsrecht opnieuw op. Konden bevolkingsgroepen die deel uitmaakten van een Staat zich beroepen op het zelfbeschikkingsrecht om autonomie binnen de Staat te verwerven, of om zich af te scheiden en een eigen Staat op te richten? Kwam dit moderne zelfbeschikkingsrecht dan enkel toe aan groepen met bepaalde kenmerken (zoals inheemse volkeren), of waren de omstandigheden waarin de groep zich bevindt (ernstige en systematische schendingen van mensenrechten) doorslaggevend?

A16 African Commission: Mgwanga; A21 ICJ: Declaration of Independence Kosovo; D23, UN Declaration Rights of Indigenous Peoples, D24 Kosovo Declaration of Independence, and D32 Declaration of Independence Crimea.

Wanneer er nieuwe Staten tot stand komen, stelt zich de vraag naar het al dan niet overgaan van verplichtingen die de Staat waaruit de nieuwe Staat (of Staten) ontstond, had aangegaan.

A13 ICJ: Genocide Convention (Bosnia-Herzegovina v. Serbia and Montenegro).

c. *Rechtsmacht*

Staten oefenen op hun grondgebied rechtsmacht uit over personen, goederen en gebeurtenissen. Op het eigen territorium bezit de Staat wetgevende bevoegdheid en een geweldsmonopolie in het kader van de ordehandhaving. De nationale rechtbanken spreken er recht.

Binnen het grondgebied is de rechtsmacht van de Staat in principe volledig. Die rechtsmacht kan niettemin beperkt worden door volkenrechtelijke regels (van verdragsrechtelijke of gewoonterechtelijke aard).

Slechts uitzonderlijk mag een Staat extraterritoriaal rechtsmacht uitoefenen, of heeft de Staat extraterritoriale verplichtingen.

Op een aantal gebieden is de vestiging van nationale rechtsmacht niet toegelaten. Deze gebieden vallen onder een internationaal regime, waarin telkens een evenwicht wordt gezocht tussen vrij gebruik door alle Staten en bescherming van het gebied als gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid.

De term ‘gemeenschappelijk erfgoed’ wordt echter – enigszins verwarrend – ook gebruikt voor goederen of middelen die zich wel op het grondgebied van een Staat bevinden, maar die de gehele internationale gemeenschap aanbelangen. In die omstandigheden treedt de territoriaal bevoegde Staat op als bewaarder van het internationale belang, en heeft de internationale gemeenschap een recht op toezicht en een plicht tot bijstand.

A24 ECHR: *Hirsi Jamaa v. Italy*; D8 Convention Law of the Sea; D7 UNESCO Convention World Heritage.

d. *Immunititeit*

Omdat Staten juridisch gelijk zijn in het volkenrecht, mag een Staat geen gezag uitoefenen over een andere Staat. Een Staat kan in beginsel niet gedaagd worden voor de rechter van een andere Staat. Immuniteiten gelden bijgevolg voor nationale rechtbanken. Geschillen tussen Staten moeten op internationaal niveau worden geregeld.

Onderscheid wordt gemaakt tussen de immunititeit van vreemde Staten, van overheidsfunctionarissen en van diplomaten. Alleen die laatste vorm van immunititeit is verdragsrechtelijk vastgelegd: in het Verdrag van Wenen inz. Diplomatiek Verkeer (18 april 1961).

De hoogste gezagsdragers van een land (staatshoofden, regeringsleiders, ministers) genieten immuniteit voor de nationale rechtbanken van andere Staten gedurende hun ambtstermijn. Ook na beëindiging van hun functie geldt, volgens het Internationaal Gerechtshof in de *Yerodia* zaak immunititeit, maar enkel voor daden gesteld tijdens en in uitoefening van de functie (dus niet voor privéhandelingen [zie ICJ: *Arrest Warrant of 11 April 2000* (Democratic Republic of the Congo v. Belgium) (14 februari 2002)]).

Hoogste gezagsdragers genieten echter niet van immunititeit t.a.v. het Internationaal Strafhof:

Artikel 27 – Statuut Internationaal Strafgerechtshof: Irrelevantie van officiële hoedanigheid

Dit Statuut geldt gelijkelijk ten aanzien van een ieder zonder enig onderscheid op grond van de officiële hoedanigheid. In het bijzonder ontheft de officiële hoedanigheid als staatshoofd of regeringsleider, lid van een regering of parlement, gekozen vertegenwoordiger of

ambtenaar van een Staat een persoon nooit van strafrechtelijke aansprakelijkheid krachtens dit Statuut en vormt dit als dusdanige evenmin een grond voor strafvermindering.

Immunitet of bijzondere procedurele regels die mogelijk verbonden zijn aan de officiële hoedanigheid van een persoon krachtens het nationaal of het internationaal recht, vormen voor het Hof geen beletsel voor het uitoefenen van zijn rechtsmacht over deze persoon.

A3 ICJ: US Diplomatic and Consular Staff in Tehran (US v. Iran); A23 ICJ: Jurisdictional Immunity of the State (Germany v. Italy); A28 UK Supreme Court (Reyes v. Al-Malki).

e. *Staatsaansprakelijkheid*

De Commissie voor Internationaal Recht van de Verenigde Naties stelde de regels over staatsaansprakelijkheid op, en maakte ze over aan de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 2001. De tekst bepaalt wat wordt bedoeld met een internationale onrechtmatige daad van een Staat; wat de gevolgen zijn van het begaan van een onrechtmatige daad; en welke Staten herstel kunnen eisen.

A25 ICJ: Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal); D19 Responsibility of States for Wrongful Acts.

2.2. *Internationale organisaties*

a. *Rechten*

Al snel na de oprichting van de Verenigde Naties adviseerde het Internationaal Gerechtshof dat de organisatie internationale rechtspersoonlijkheid bezat – ook al stond daarover niets in het oprichtingsverdrag van de organisatie.

Intussen wordt de internationale rechtspersoonlijkheid van internationale gouvernementele organisaties algemeen aanvaard. Wel is de rechtspersoonlijkheid van een internationale organisatie beperkt tot haar doelstellingen en taken zoals die uitdrukkelijk of impliciet blijken uit het oprichtingsverdrag van de organisatie en de daarna ontwikkelde praktijk.

A1 ICJ: Reparations for Injuries suffered, A6 ICJ: Legality of the use by a State of nuclear weapons in armed conflict.

b. *Plichten*

Aanvankelijk lag de klemtoon uitsluitend op de rechten die internationale organisaties aan het volkenrecht kunnen ontleen.

Nu internationale organisaties op het terrein allerlei operationele taken uit voeren (ook in conflictzones) bestaat het risico dat hun activiteiten leiden tot schendingen van het volkenrecht. Dan rijst de vraag of de betrokken organisatie hiervoor aansprakelijk kan worden gesteld.

Een hinderpaal vormen de immuniteiten die internationale organisaties genieten ten aanzien van de nationale rechter (zoals bijvoorbeeld vastgelegd in artikel 105 van het Handvest voor de Verenigde Naties zelf). Internationale organisaties kunnen niet voor de internationale rechter (arbitrage) worden gebracht zonder hun instemming.

In de literatuur wordt het standpunt verdedigd dat internationale organisaties die zich op immuniteiten beroepen om verantwoordelijkheid (*responsibility*) te ontlopen, bereid moeten zijn om rekenschap (*accountability*) af te leggen. Verantwoordelijkheid (*responsibility*) stemt overeen met aansprakelijkheid in juridische zin (vergelijkbaar met de staatsaansprakelijkheid). Rekenschap is een veel vager begrip: het impliceert de bereidheid om verantwoording af te leggen over handelingen aan een geloofwaardig toezichtmechanisme, en om gevolgen te verbinden aan een vaststelling dat gedrag niet te rechtvaardigen valt. In de *Handleiding* zijn twee voorbeelden van ‘rekenschap instellingen’ opgenomen.

D13 IBRD/IDA resolution on World Bank Inspection Panel; D22 UNMIK Regulation on the Establishment of the Advisory Panel.

Indien een internationale organisatie niet zelf aansprakelijk kan worden gesteld, is een mogelijke terugvalpositie het aansprakelijk stellen van de Lidstaten van de organisatie. Ook dit is echter niet altijd evident, zoals blijkt uit de *Behrami* zaak.

A14: ECHR: *Behrami and Saramati v. France and Norway*.

c. *De Verenigde Naties*

Het Handvest van de Verenigde Naties legt de bevoegdheden van de hoofdorganen van de Verenigde Naties vast.

Tot het systeem van de Verenigde Naties behoren ook:

- talrijke door de hoofdorganen opgerichte hulporganen;
- de gespecialiseerde organisaties van de Verenigde Naties, die onafhankelijk opereren, maar met de Verenigde Naties een verdrag hebben afgesloten waarin zij de doelstellingen van de VN onderschrijven.

D2: Charter of the United Nations.

2.3. *Ondernemingen*

Volgens de klassieke opvatting regelt het internationaal recht de verhoudingen tussen Staten. Daaruit volgt dat het nationaal recht de verhoudingen regelt tussen de Staat en de private actoren binnen diens rechtsmacht.

Daar staat tegenover dat steeds meer ondernemingen (en niet-gouvernementele organisaties) grensoverschrijdend georganiseerd zijn. Ondernemingen zijn, anders dan Staten, niet

gebonden aan een grondgebied, en kunnen dus aan een nationaal recht ‘ontsnappen’ – tenzij hun activiteit (bv. exploitatie van natuurlijke rijkdommen) dat niet toelaat.

Multinationale ondernemingen zijn ondernemingen wier beslissingscentrum in een bepaald land gelokaliseerd is, maar wier activiteiten zich in een of meerdere landen bevinden.

Ondernemingen kunnen, in de huidige stand van het volkenrecht, geen partij worden bij internationale verdragen. Ook de toepassing van het gewoonterecht (gedefinieerd als Statenpraktijk en rechtsovertuiging van Staten) op ondernemingen is niet evident.

Nochtans bestaan wel internationale regels. Die nemen de vorm aan van:

- *soft law* (kan wel door ondernemingen worden onderschreven);
- onrechtstreekse regelgeving (verplichtingen voor Staten om het gedrag van ‘hun’ ondernemingen te regelen);
- internationaal strafrecht (individuele aansprakelijkheid van ondernemers, niet van de ondernemingen zelf).

Naast het volkenrecht zijn ook het nationale recht van het gastland en van het land van oorsprong (dat dan extraterritoriaal moet worden toegepast) van belang. Zelfregulering (gedragscodes opgesteld door het bedrijfsleven zelf) komt steeds meer voor.

a. *Rechten*

Ondernemingen beroepen zich op de bescherming van het volkenrecht wanneer zij in het buitenland investeren. De ‘minimumstandaard voor vreemdelingen’, en het daaraan gekoppelde diplomatieke beschermrecht (dat door Staten te voordele van de ondernemingen kan worden uitgeoefend) ontwikkelden zich vroeger op internationaal niveau dan het recht van de rechten van de mens.

Intussen kunnen ondernemingen ook zelf hun rechten afdwingen ten aanzien van het gastland waar zij investeren door een beroep op internationale arbitrage. Het Internationaal Centrum voor de Beslechting van Investeringsgeschillen is een geïnstitutionaliseerde vorm van arbitrage tussen ondernemingen en Staten.

A9 ICSID: *Compania Del Desarrollo de Santa Elena v. Costa Rica*.

Om tegemoet te komen aan de kritiek op de werking van arbitragetribunalen, stelde de Europese Commissie in 2016 de oprichting van een multilaterale investeringsrechtbank voor.²

2 Zie <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1608> (geraadpleegd juli 2018).

b. *Plichten*

Er bestaat geen internationaal verdrag dat Staten toelaat er zich toe te verbinden om de plichten van ondernemingen in wetgeving vast te leggen. Wel nam de OESO niet-bindende Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen aan.

De *Global Compact* is een ander *soft law* document waarbij ondernemingen zich rechtstreeks kunnen aansluiten.

D17 UN Global Compact documents: Ten Principles (2000) + Note on Integrity Measures; D27 OECD Guidelines Multinational Enterprises.

2.4. *Niet-gouvernementele organisaties*

Net zoals ondernemingen vallen ngo's in beginsel onder het nationale recht, zelfs al hebben ze een internationale beheersstructuur. Voorbeelden zijn Amnesty International, Greenpeace en Oxfam.

Van 'niet-gouvernementele organisaties' bestaat geen algemeen geldende internationale definitie. Internationale organisaties definiëren ngo's in functie van hun doelstellingen.

Nochtans wordt binnen het internationaal recht en binnen internationale organisaties een groeiende rol toegekend aan ngo's. Zo kunnen zij:

- uitzonderlijk optreden als procespartij in internationale geschillenregeling (bv. bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens);
- bij een aantal internationale rechtbanken optreden als 'vriend van het Hof';
- beperkt deelnemen aan besluitvorming binnen internationale organisaties;
- akkoorden sluiten waarop het volkenrecht van toepassing is.

Een aantal ngo's sloot zich aan bij internationale gedragscodes (zelfregulering) waarin zij verplichtingen m.b.t. hun werking aanvaardden.

A18 ICSID: Decision on Non-Disputing parties in Piero Foresti, Laura de Carli and others v. Republic of South Africa + ICSID ICJ petition; D15 ECOSOC Resolution 1996/31 on Consultative relationship between the UN and NGO's.

2.5. *Individuen*

a. *Rechten van de Mens*

De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, aangenomen als een niet-bindende resolutie van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, vormt het uitgangspunt voor het internationale recht van de rechten van de mens. Dit recht bestaat nu uit een uitgebreid

netwerk van internationale verdragen met specifieke toezichtmechanismen bemand door individuele deskundigen. Sommige toezichtmechanismen bespreken niet enkel Statenrapporten, maar behandelen ook individuele klachten.

Mensenrechten maken nu ook deel uit van het gewoonterecht.

De Mensenrechtenraad is het centrale hulporgaan van de Verenigde Naties op het gebied van de rechten van de mens. In de Raad doen regeringen aan politieke besluitvorming over de mensenrechtelijke actualiteit. Nieuwe verklaringen en verdragen op het gebied van de rechten van de mens worden er voorbereid. Op de werking van de Mensenrechtenraad bestaat ook kritiek: de Verenigde Staten trokken zich in 2018 uit de Mensenrechtenraad terug.³

A15 UN Human Rights Committee: Sayadi and Vinck v. Belgium; D5 Universal Declaration of Human Rights, D21 UN Human Rights Council.

b. *Individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid*

Het Internationaal Strafgerechtshof is, onder bepaalde voorwaarden, bevoegd om de strafrechtelijke aansprakelijkheid van individuen die beschuldigd worden van genocide, misdaden tegen de mensheid, oorlogsmisdaden en van agressie⁴ vast te stellen.

D16 Rome Statute of the International Criminal Court; A27 International Criminal Court: Prosecutor v. Al Mahdi.

3. Bronnen

Artikel 38, §1 van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof bevat een niet-exhaustieve lijst van bronnen die het Hof kan gebruiken bij de oplossing van juridische geschillen:

- internationale verdragen;
- internationale gewoonten;
- algemene rechtsbeginselen;
- rechterlijke beslissingen en rechtsleer.

3.1. *Verdragenrecht*

Het Verdrag van Wenen betreffende het verdragenrecht (1969) is van toepassing op verdragen afgesloten tussen Staten. Staten zijn enkel gebonden aan een verdrag indien zij hun instemming om gebonden te zijn hebben geuit. Het verdragenrecht is contractueel van aard. Verdragen hebben in beginsel geen gevolgen voor derden.

³ Zie <https://usun.state.gov/remarks/8486> (geraadpleegd juli 2018).

⁴ De rechtsmacht van het Hof inz. agressie ging in op 17 juli 2018.

Het Verdrag regelt de totstandkoming, wijziging en beëindiging van verdragen.

Het Verdrag laat het maken van voorbehouden (artikel 19 en volgende) bij multilaterale verdragen toe, zij het binnen bepaalde beperkingen.

Belangrijk zijn ook de regels over de interpretatie van verdragen (art. 31-33 Verdrag Verdragenrecht), die de rechter moeten helpen om vaak abstract geformuleerde verdragsbepalingen correct toe te passen op een concrete situatie. De rechter beschikt bij het interpreteren van verdragsbepalingen over een zekere vrijheid.

A10 Inter-American Court of Human Rights: *Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*;
A12 International Court of Justice: *Armed Activities on the Territory of the Congo (Congo v. Rwanda)*;
A13 International Court of Justice: *Application of the Convention on the Prevention and the Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*; D4 *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*; D6 *Vienna Convention on the Law of Treaties*.

3.2. *Gewoonterecht*

De gewoonte is een ongeschreven rechtsbron met twee bestanddelen: de Statenpraktijk en de rechtsovertuiging. Een gewoonte is bindend voor alle Staten (behalve voor de zgn. *persistent objector*).

Het bewijzen van het bestaan van een gewoonte is lastig. In principe moet aangetoond worden dat er een eenvormige en standvastige algemene statenpraktijk bestaat die gebaseerd is op de overtuiging dat het gedrag een verplichtend karakter heeft. In de rechtspraak worden de voorwaarden, zoals uit onderstaande zaken blijkt, flexibel toegepast.

Artikel 38 van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof voert geen hiërarchie in tussen verdragen en gewoonte. Staten kunnen bij verdragsrechtelijke regel afwijken van een gewoonte, tenzij die gewoonte een *ius cogens* karakter heeft (voor de definitie van het begrip *ius cogens* zie artikel 53, Verdrag van Wenen Verdragenrecht).

A2 ICJ: *North Sea Continental Shelf cases (Germany v. Denmark, Germany v. The Netherlands)*; A4 ICJ: *Military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. VS)*; A5 ICTY Appeals Chamber: *Prosecutor v. Tadic*.

3.3. *Algemene rechtsbeginselen*

Het Statuut van het Internationaal Gerechtshof definieert algemene rechtsbeginselen als de ‘door beschaafde volkeren’ erkende rechtsbeginselen. De verwijzing naar beschaafde volkeren is een overblijfsel van de Europese oorsprong van het internationaal recht in de 19^e eeuw. Alleen beginselen afgeleid uit Europese rechtssystemen konden worden aangewend om het toen nog nauwelijks ontwikkelde internationaal recht aan te vullen.

Op de vraag aan welk recht deze beginselen worden ontleend, bestaan twee antwoorden. Het kan gaan om:

- beginselen van het nationaal recht die per analogie kunnen worden toegepast in het internationaal recht;
- beginselen die ten grondslag liggen aan het internationaal recht zelf en gebaseerd zijn op de *opinio iuris communis* (de rechtsovertuiging van de internationale gemeenschap).

3.4. *Andere bronnen*

In het eerste lid van Artikel 38 van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof worden nog rechtspraak en rechtsleer als hulpbronnen genoemd. Het tweede lid van Artikel 38 laat de partijen toe om een uitspraak te vragen op basis van billijkheid. In de praktijk gebruikt het Hof de billijkheid eerder in combinatie met de andere bronnen om tot een ‘billijke’ afweging van belangen te komen.

Naast de in artikel 38 vermelde bronnen, zijn ook van belang:

- eenzijdige rechtshandelingen van Staten en internationale organisaties (in het bijzonder resoluties van de VN Veiligheidsraad in het kader van Hoofdstuk VII van het Handvest);
- *soft law* bepalingen: niet-juridisch bindende politieke handelingen die een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van het recht (bv. resoluties van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties). *Soft law* regels hebben ondanks hun niet-bindend karakter een aantal voordelen die door Dinah Shelton als volgt worden opgelijst;⁵ ze:
 - stellen internationale organisaties in staat om nieuwe ontwikkelingen te stimuleren;
 - laten overeenstemming toe wanneer hard recht niet haalbaar is;
 - oefenen druk uit op onwillige partijen;
 - volstaan voor samenwerking gebaseerd op vertrouwen;
 - maken het mogelijk om een dringend probleem voorlopig te regelen;
 - laten niet-statelijke actoren toe te participeren in regelgeving;
 - kunnen sneller worden aangenomen en gewijzigd dan hard recht.

Invloedrijke *soft law* documenten zijn is de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (D5), de Verklaring van Rio over Milieu en Ontwikkeling (D12), en de Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling (D33).

3.5. *Recente ontwikkelingen: zelfregulering en hybride overeenkomsten*

Nu niet-Statelijke actoren ten gevolge van de globalisering steeds meer deelnemen aan het internationaal verkeer, en zij een duidelijk aantoonbare impact hebben op de verwezenlijking van een aantal internationale doelstellingen op het gebied van vrede en veiligheid, en van duurzame ontwikkeling, worden allerlei instrumenten ontwikkeld die ofwel door deze

⁵ Zie D. Shelton (Ed.) (2000) *Commitment and compliance. The role of non-binding rules in the international legal system.* (Oxford University Press).

actoren zelf worden opgesteld (zelfregulering) ofwel samenwerking voorzien tussen actoren van verschillende aard (hybride overeenkomsten).

Zelfregulering (= regulering door de actor, of door een groep van gelijkaardige actoren) wordt door zowel het bedrijfsleven als door niet-gouvernementele organisaties naar voor geschoven als een alternatief voor een ingreep door een externe regelgever. Zowel multinationale ondernemingen als internationale Ngo's onderschreven basisbeginselen van het internationaal recht in private internationale gedragscodes. Soms wordt ook een toezichtmechanisme voorzien.

D20 ICMM Sustainable Development Framework: ICMM Principles; D30 INGO Accountability Charter.

Hybride overeenkomsten – overeenkomsten tussen partijen van verschillende aard – hebben tot nu toe meestal een *soft law* karakter – al kunnen dergelijke overeenkomsten in principe ook juridisch bindend zijn onder het internationaal recht (zie art. 3§a van het Verdrag van Wenen over het Verdragenrecht).

D18 Voluntary Principles on Security and Human Rights, D28 EU/ILO/Bangladesh Sustainability Compact.

In principe kan naleving van private gedragscodes en hybride *soft law* overeenkomsten niet voor de rechter worden afgedwongen, al hebben de instrumenten soms verrassende juridische consequenties, en kan hun invloed op het gedrag van de betrokken actoren aanzienlijk zijn.

3.6. Naleving

Of volkenrechtelijke rechtsregels worden nageleefd, hangt niet enkel af van het al dan niet bindend karakter van de bron waarin een regel is opgenomen. Dat is niet zo verwonderlijk gezien het ontbreken van centrale rechters en handhavers. In sommige gevallen worden bindende instrumenten beter nageleefd dan niet-bindende regels; in andere gevallen maakt het geen verschil uit of het instrument bindend is of niet; in weer andere gevallen worden niet-bindende instrumenten beter nageleefd. Naleving hangt af van de volgende factoren:

1. De politieke context waarin de regel wordt aangenomen: regels die op consensus berusten, of nauw aansluiten bij al aanvaarde, harde regels worden beter nageleefd;
2. De inhoudelijke hardheid van de regel:
 - de kans op naleving is groter als de regel duidelijk is geformuleerd;
 - de economische kost van niet-naleving (reputatieschade, kostprijs) beïnvloedt al dan niet conformerend gedrag;
3. Het institutionele kader waarbinnen de norm wordt aangenomen; het bestaan van een geloofwaardig handhaving mechanisme, dat een gezagsvolle interpretatie aan de regels kan geven bij regeling van geschillen;

4. Het doelwit van de regels: Staten kunnen naleving door Staten gemakkelijker garanderen dan naleving door niet-statelijke actoren, tenzij deze deelnemen aan het opstellen van regels.⁶

4. Geschillenbeslechting

Artikel 2 §3 van het Handvest van de Verenigde Naties vereist dat Staten hun geschillen op vreedzame wijze regelen. Dat kan op velerlei wijzen: door ‘onderhandelingen, feitenonderzoek, bemiddeling, conciliatie, arbitrage, een rechterlijke beslissing, het doen van een beroep op regionale organen of akkoorden, of andere vreedzame middelen’ (art. 33§1 Handvest van de Verenigde Naties).

Geschillenbeslechting langs gerechtelijke weg is in de internationale verhoudingen eerder uitzondering dan gebruik. Het volkenrecht kent geen rechterlijke instantie met een algemene bevoegdheid. Het Internationaal Gerechtshof kan zich over vele deelgebieden van het internationaal recht uitspreken, maar enkel wanneer de bij een geschil betrokken Staten daarmee instemmen. De andere rechtbanken die hier aan bod komen zijn gespecialiseerde rechters. De Internationale Rechtbank voor het Recht van de Zee en het geschillenbeslechtingsmechanisme van de Wereldhandelsorganisatie beoordelen elk op hun terrein geschillen tussen Staten. ICSID beslecht investeringsgeschillen tussen Staten en ondernemingen. Het Internationaal Strafgerechtshof en het Joegoslavië Tribunaal behandelen de strafrechtelijke aansprakelijkheid van individuen. Regionale mensenrechtshoven en internationale toezicht mechanismen behandelen klachten tegen Staten over schendingen van mensenrechten.

Het Internationaal Gerechtshof is een hoofdorgaan van de Verenigde Naties (zie art. 92-96 Handvest); het Statuut van het Hof is als bijlage toegevoegd aan het Handvest. Gedetailleerde aanvullende bepalingen over de werking van het Hof zijn verder te vinden in de Regels van het Hof.

D2 UN Charter, D3 Statute ICJ.

Het Internationaal Gerechtshof kent twee procedures:

- de adviesprocedure, die niet open staat voor Staten (zie artikel 96 VN Handvest), en
- de geschillenbeslechting, die enkel open staat voor Staten in zoverre deze de rechtsmacht van het Hof hebben aanvaard.

Bij geschillenbeslechting kan de rechtsmacht van het Hof kan op vier wijzen worden aanvaard: via een compromis, een verdragsclausule, een facultatieve verklaring van verplichte rechtsmacht, of door deelname aan de procedure (*forum prorogatum*).

A20 International Court of Justice: Pulp Mills on the River Uruguay.

⁶ Zie D. Shelton (Ed.) (2000) Commitment and compliance. The role of non-binding rules in the international legal system. (Oxford University Press).

In de loop van de behandeling van eenzelfde zaak kan het Internationaal Gerechtshof meerdere arresten vellen:

- ter beoordeling van preliminaire bezwaren (bevoegdheidskwesties);
- om zich uit te spreken over voorlopige maatregelen (tijdelijke bescherming van de rechten van de partijen);
- ter beoordeling ten gronde.

Door het Hof gevelde arresten zijn bindend, maar het afdwingen van naleving door onwillige Staten is problematisch (zie artikel 94 VN Handvest).⁷

5. Internationale Vrede en Veiligheid

Van alle onderdelen van het volkenrecht is het recht over de vrede en veiligheid het meest ‘statelijke’: in geval van oorlog worden de essentiële belangen van een Staat bedreigd. Niettemin neemt zelfs op dit terrein regelgeving van het gedrag van niet-Statelijke actoren toe.

In artikel 2 van het VN Handvest komen Staten overeen om geweld te bannen uit de internationale verhoudingen. Toch is het Handvest geen pacifistisch document. Op het geweldverbod bestaan twee uitzonderingen: het systeem van collectieve rechtshandhaving en de uitoefening van het recht op zelfverdediging.

5.1. *Collectieve Rechtshandhaving*

Het verdrag organiseert zelf een systeem voor het gebruik van geweld, dat bekend staat als collectieve rechtshandhaving.

De Veiligheidsraad kan, na vaststelling van een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid, dwangmaatregelen afkondigen. De Veiligheidsraad beslist geval per geval of er zich een bedreiging van de vrede en veiligheid voordoet.

Indien wapengeweld noodzakelijk wordt geacht, verleent de Veiligheidsraad machtiging aan de Lidstaten om alle noodzakelijke maatregelen te nemen om de vrede te herstellen.

D2 UN Charter (Chapters VI-VII); D10 UN Security Council resolution 678, D29 UN Security Council resolution 2118; D34 UN Security Council resolution 2249.

⁷ Zie C. Schulte (2004), *Compliance with Decisions of the International Court of Justice*. (Oxford: Oxford University Press).

5.2. *Zelfverdediging*

Daarnaast laat artikel 51 van het Handvest Staten het gebruik van geweld toe zonder instemming van de Veiligheidsraad, bij wijze van zelfverdediging tegen een gewapende aanval.

De restrictieve interpretatie van artikel 51 staat sinds de aanslag op de *Twin Towers* in New York op 11 september 2001 onder druk. Die aanslagen werden uitgevoerd door een internationaal terreurnetwerk, waarvan de handelingen niet zondermeer toerekenbaar zijn aan een specifieke Staat. Bovendien beriep de coalitie die het regime van Saddam Hoessein in Irak ten val bracht, zich op preventieve zelfverdediging tegen de dreiging die van het Iraakse regime uitging.

Tot nu toe houdt het Internationaal Gerechtshof aan de voor 9/11 bepaalde lijn vast.

A4 ICJ: *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. US)*, A11 ICJ: *Armed Activities on the Territory of the Congo (Congo v. Uganda)*.

5.3. *Gebruik van geweld buiten het Handvest*

Veel ouder is de controverse over de mogelijke toelaatbaarheid van het gebruik van geweld in omstandigheden die niet voorzien zijn in het Handvest, en zonder toestemming van de Veiligheidsraad.

Zo wordt in een deel van de literatuur de mogelijke toelaatbaarheid onder strikte voorwaarden bepleit van:

- zelfhulp: het gebruik van geweld door een Staat op het grondgebied van een andere Staat ter bescherming van de eigen onderdanen;
- humanitaire interventie: het gebruik van geweld door een Staat op het grondgebied van een andere Staat ter bescherming van de onderdanen van die Staat.

Het is echter twijfelachtig of voldoende Statenpraktijk en rechtsovertuiging aanwezig zijn om op basis van het gewoonterecht tot de toelaatbaarheid van deze vormen van gebruik van geweld te besluiten.

5.4. *Responsibility to Protect*

De discussie over humanitaire interventies, vooral in situaties waarin een optreden door de Veiligheidsraad wordt verhinderd door het verzet van slechts één van de permanente leden van de Veiligheidsraad, heeft geleid tot de ontwikkeling van de '*responsibility to protect*' doctrine:

138. Each individual State has the responsibility to protect its populations from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity. This responsibility entails the prevention of such crimes, including their incitement, through appropriate and necessary

means. We accept that responsibility and will act in accordance with it. The international community should, as appropriate, encourage and help States to exercise this responsibility and support the United Nations in establishing an early warning capability.

139. The international community, through the United Nations, also has the responsibility to use appropriate diplomatic, humanitarian and other peaceful means, in accordance with Chapters VI and VIII of the Charter, to help protect populations from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity. In this context, we are prepared to take collective action, in a timely and decisive manner, through the Security Council, in accordance with the Charter, including Chapter VII, on a case-by-case basis and in cooperation with relevant regional organizations as appropriate, should peaceful means be inadequate and national authorities manifestly fail to protect their populations from genocide, war crimes, ethnic cleansing and crimes against humanity. (Resolutie 60/1 Algemene Vergadering (15 September 2005), 2005 World Summit Outcome).

D25 UN Security Council resolution 1970; D26 UN Security Council resolution 1973.

5.5. Internationaal humanitair recht

Tijdens gewapende conflicten is het internationaal humanitair recht van toepassing. Dit recht bestaat uit:

- regels die personen beschermen die niet deel nemen aan het gewapende conflict ('het recht van Genève'), en
- regels die de methoden van oorlogsvoering beperken, in het bijzonder het gebruik van bepaalde types van wapens ('het recht van Den Haag').

Internationaal humanitair recht is grotendeels interstatelijk recht, maar voor ernstige inbreuken op de Verdragen van Genève geldt ook een individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid.

D29 UN Security Council resolution 2118; D31 European Parliament resolution on the Use of Drones.

6. Duurzame ontwikkeling

Naast het bestendigen van vrede en veiligheid, is het verwezenlijken van duurzame ontwikkeling de tweede grote betrachting van de internationale gemeenschap.

Duurzame ontwikkeling heeft drie dimensies: economische groei, sociale rechtvaardigheid en milieubescherming. Op de drie terreinen wordt vooruitgang nagestreefd. Staten leggen de prioriteiten die zij wenselijk achten, maar het evenwicht moet worden bewaard: vooruitgang in één dimensie mag niet ten koste gaan van achteruitgang in een andere dimensie.

D33 2030 Agenda for Sustainable Development.

Volgens het Internationaal Gerechtshof is duurzame ontwikkeling een ‘concept’. Meer vooruitstrevend is de opvatting dat het begrip inmiddels het statuut van algemeen rechtsbeginsel heeft verworven.

A7 ICJ: Gabcikovo-Nagymaros project (Hungary v. Slovakia).

Met de drie dimensies van duurzame ontwikkeling stemmen deelgebieden van het volkenrecht overeen: het internationaal handelsrecht, het ontwikkelingsrecht en het internationaal milieurecht. Deze drie deelgebieden hebben zich grotendeels onafhankelijk van elkaar ontwikkeld, aan een verschillende snelheid.

Private actoren spelen een belangrijke rol op het gebied van duurzame ontwikkeling. Ondernemingen drijven de internationale handel aan; ontwikkelingssamenwerking richt zich in de eerste plaats op kwetsbare groepen en individuen in de samenleving; milieuorganisaties en wetenschappers beïnvloeden de ontwikkeling van het internationaal milieurecht.

6.1. *Handel*

Bij ontstentenis van verdragsverplichtingen voeren Staten het handelsbeleid dat zij wenselijk vinden. Intussen hebben Staten echter talrijke regionale en bilaterale handelsverdragen gesloten, die de internationale handel verregaand juridiseren.

Op mondiaal vlak functioneert sinds 1 januari 1995 de Wereldhandelsorganisatie (WTO). De WTO maakt geen deel uit van het systeem van de Verenigde Naties. De organisatie beschikt over een geschillenbeslechtingsmechanisme met verplichte rechtsmacht. De niet-naleving van beslissingen van de WTO Vaste Beroepscommissie kan leiden tot handelssancties.

Over de verhouding tussen internationale handelsverplichtingen en verplichtingen op het gebied van milieu, ontwikkeling en mensenrechten bestaat veel controverse.

D14 Agreement establishing the WTO; A8 WTO Appellate Body: United States: Import Prohibition of certain Shrimps and Shrimp Products; D36 WTO Buenos Aires Declaration on Trade and Women’s Economic Empowerment.

6.2. *Ontwikkelingssamenwerking*

Er zijn geen algemeen geldende volkenrechtelijke definities van ontwikkeld land of ontwikkelingsland. Organisaties hanteren verschillende definities naar gelang hun mandaat. Een definitie kan wel juridische consequenties hebben: zo kunnen bijvoorbeeld ontwikkelde landen geen leningen afsluiten bij de Wereldbank.

Verscheidene verdragen wijken af van het uitgangspunt van soevereine gelijkheid van Staten ten voordele van ontwikkelingslanden. Men spreekt in dat geval van een gemeenschappelijke, maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid.

Op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking komt het volkenrecht tot nu toe niet verder dan niet-bindende verklaringen. Alle documenten waarin sprake is van een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap om aan armoedebestrijding te doen hebben een *soft law* karakter.

Ook het veelbesproken recht op ontwikkeling is op mondiaal vlak enkel opgenomen in een niet-bindende Verklaring. In Afrika maakt het recht op ontwikkeling echter deel uit van het regionale Afrikaanse mensenrechtenverdrag.

D9 Declaration Right to Development; A19 African Commission on Human and Peoples' Rights: Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v. Kenya.⁸

6.3. Milieu

Het uitgangspunt van het internationale milieurecht was de aansprakelijkheid van Staten voor grensoverschrijdende schade. Sinds de jaren 70 wordt de bescherming van het milieu echter steeds meer gezien als een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap.

Soft law documenten evolueerden tot raamverdragen, waar vervolgens protocollen met specifieke afspraken en toezichtmechanismen aan worden vastgehecht. Een duidelijk voorbeeld vormt het VN Raamverdrag inz. Klimaatverandering, waaraan later de Overeenkomst van Parijs werd toegevoegd.

Geschillen over het milieurecht komen recent vaker aan bod in de rechtspraak van het Internationaal Gerechtshof, al wordt ook gepleit voor de oprichting van een gespecialiseerd internationaal milieu hof.

A20 ICJ: Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay); D11 UN Framework Convention on Climate Change; D12 Rio Declaration on Environment and Development; D35 Paris Agreement on Climate Change.

8 Het Afrikaanse Hof voor de Rechten van de Mens en de Volkeren bevestigde in een latere zaak de lijn van de Afrikaanse Commissie over het recht op ontwikkeling. Zie de Ogiek zaak: African Court on Human and Peoples' Rights: African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya (26 May 2017).